

Eyni semantik sahəyə aid müxtəlif sistemli dillərdəki atalar sözlərinin linqvokulturoloji xüsusiyyətləri

Əfşan Şövqi qızı Əfşari

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant,

Odlar Yurdu Universiteti

E-mail: efshari@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. F.F. Cahangirov,
filol.ü.f.d. A.F. Məmmədzadə

Açar sözlər: mədəniyyət, atalar sözləri, linqvokulturologiya, semantik sahə

Ключевые слова: культура, пословицы, лингвокультурология, семантические поле

Key words: culture, proverbs, linguoculture, semantic field

Ünsiyyət; insanlar tərəfindən emosiya, düşüncə, bilik və mühakimə kimi anlayışları müəyyən kodlar və simvollar vasitəsilə mənalı mesajlara çevirərək qarşı tərəfə ötürülmə prosesinə deyilir. Ünsiyyət bütün insan münasibətlərinin təməlidir, insanlar tərəfindən şifahi və ya işarə dili ilə təmin edilir. İnsanlar arasında nitq vasitəsilə keyfiyyətli ünsiyyət məqsədyönlü danışmağa istiqamətləndirilir. Beləliklə, müxtəlif səs və simvollarından ibarət dil məfhumu ünsiyyəti təmin etmək vasitəsi kimi meydana çıxmışdır. Dil müxtəlif işarə sistemləri və insanlar arasında formalaşan sistemli ardıcılıq, ünsiyyət təmin etmək üçün təbii bir vasitədir (6, s. 27).

Dil mədəniyyətin təməlidir. Mədəniyyət bir xalqı digər xalqlardan fərqləndirmək imkanı verən adətlər, əxlaqi davranışlar, dəyərlər, sosial normalar və mentalitet dəyişiklikləridir. Dil keçmişin mədəni dəyərlərini bu günə daşıyan, mövcud mədəni dəyərləri gələcəyə köçürmək üçün istifadə edilən bir vasitədir. Dilin əsas faktoru o dilin lüğətidir. Lüğəti zənginləşdirən elementlərdən biri də atalar sözləridir. Atalar sözləri həyata baxışımız, dəyərlərimiz, adət-ənənələrimizin və inanclarımızın şifahi formalarıdır. Atalar sözləri sosial reallıqlardır, insanların dolayısıyla həmin dil daşıyıcısının mənsub olduğu xalqın xarakterini özündə toplayan qəliblənmiş sözlərdir.

Əsrlər boyu geniş xalq kütlələrinin təcrübəsinə əsaslanan anonim xarakterli atalar sözləri ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən düşüncə məhsulları nəticəsində ortaya çıxan, insanlar arasında şifahi olaraq nəsil-dən-nəslə ötürülən bu günə qədər insanları və cəmiyyəti istiqamətləndirən, az sözlə çox şey deyən mədəniyyət elementləridir. Hər bir xalqın, hər tayfanın dilində atalar sözləri olub. İlk yazılı atalar sözləri Mesopotamiyada tapılan lövhələrdə görülmüşdür. Bu lövhələrdəki atalar sözləri tarixin ən qədim atalar sözləri kimi xüsusi dəyərə malikdir.

Tövratda “Süleymanın məsəlləri” kimi xatırlanan sözlər ilə arasında əlaqə olduğu araşdırılmışdır. Bu atalar sözlərinə aid nümunələr: “Həyatımızda ən çətin iki şey uğur və uğursuzluqdur; Diqqət və cəsarət həyat qalxanıdır; Təkəbbürdən ancaq döyüş çıxır; Yaxşı nəsihətə qulaq asanın hikməti var; Yumşaq cavab qəzəbi sakitləşdirər, sərt sözlər qəzəbi artırır; Salehlərin məsləhəti doğru, pislərin məsləhəti isə hiylədir; Nəfsinə hakim olmayan insan dağıdılmış və divarı olmayan şəhərə bənzəyir; Sabahkı günlə öyünmə çünki günün nə gətirəcəyini bil-mirsən”.

Məlumdur ki, şumerlər öz məktəblərində atalar sözlərindən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Dünyanın bir çox xalqlarının işlətdiyi atalar sözləri ilə şumer atalar sözləri arasında paralellik olduğu araşdırılmışdır. Bu gün atalar sözlərinin müxtəlif aspektlərdən toplanması,

tədqiqi “parémiologiya” adlı bir elm sahəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur (7).

Atalar sözlərinin istifadə edildiyi qədim dövrlərdən bu günə kimi ictimai quruluşa, dəyər mühakimələrinə, zamana, coğrafi areala, dil inkişafına, din və adət-ənənələrə, sivilizasiya və ləhcəyə görə dəyişikliklərə məruz qaldığı görünür. Elə atalar sözləri də var ki, zaman keçdikcə tamamilə unudulub istifadə olunmur. Ölkənin hər yerində tanınan və istifadə olunan atalar sözlərindən başqa, yalnız bir bölgədə və ya dar bir mühitdə yaşayan yerli atalar sözləri də var. Dilin məhsulu olan atalar sözləri vasitəsilə mədəni bilik, və təcrübələrin ötürülməsi baş verir (8, s. 29).

Cəmiyyət mədəniyyətinin mənəvi elementləri olan atalar sözləri cəmiyyətin fəlsəfəsini əks etdirir. İnformasiya arxivi kimi bəşəriyyətin və bəşəriyyətin yaratdığı sivilizasiyanın yaddaşını təsvir edir. İlk dəfə 1793-cü ildə nəşr olunan alman lüğətində qarşımıza çıxan mədəniyyət anlayışı cəmiyyətin strukturunu fərqlərdən ibarət olaraq, mədəniyyəti “mütəşəkkil bir sistem” olaraq təyin edir. Bir qrupu digərindən fərqləndirən kollektiv proqramlaşdırılmış zəka (intellekt) deməkdir.

Mədəniyyət müəyyən qrupa xas olan, sonradan öyrənilən, nəsildən-nəslə ötürülən mirasdır. Təmsil etdiyi qrupun davranış və qavrayışlarına təsir edərək gələcək nəslə ötürülür. O, həmçinin qaydalar toplusu kimi ifadə edilir. Başqa sözlə, cəmiyyətin və ya qrupun keçmişdə və indiki paylaştığı məlumatlar və təcrübələrdən, faktlardan ibarət struktur kimi müəyyən edilir. Dinamik bir anlayış olan mədəniyyət - öyrənilmiş, tarixi və davamlı, sosial, ideallaşdırılmış qaydalar sistemidir. Dil uzun müddət ərzində və müxtəlif tarixi, coğrafi və mədəni şəraitdə təkamül keçmişdir. Sosial aspekti üstünlük təşkil edən təbii (canlı) varlıqdır.

Dil cəmiyyətin ən mühüm sosioloji sərvətini təmsil edir. Cəmiyyətin mülkiyyəti olan mədəniyyət və dəyərlərin nəsildən-nəslə ötürülməsini, daşınmasını təmin edir. Mədəni dəyərlər gələcək nəsillərə ötürülməyəndə “mədəniyyət” olmaq xüsusiyyətini itirə bilər. Mədəniyyət insanların həyatları boyu öyrəndikləri və qarşılıqlı əlaqədə olduqları, onların nə olduğunu və nəyi paylaştıqlarını əhatə edən bir anlayışdır. Mədəniyyət cəmiyyəti təşkil edən insanların formalaşdırdığı bütövdür və buna görə də ictimai həyatın əsas şərtidir. Ola bilsin ki, insan mədəniyyət yaradıb, amma mədəniyyət də insanı yaradır. İnsanlar xüsusilə mədəniyyətin qeyri-maddi elementləri sayəsində sosial şəxsiyyətə çevrilirlər (6, s. 19).

Bunun nə olduğunu düşünəndə onun bir cəmiyyəti digərindən ayırdığını görürük. Mədəniyyət cəmiyyətin dəyərlərini özündə cəmləşdirir. Eyni mədəniyyətə mənsub olanlar fərdi və ictimai həyatına müəyyən sahələrində ümumi dünyagörüşünə malikdirlər. Bu insanlar arasında sosial münasibət var, çünki onlar kollektiv şəkildə dəyərlərin daşıyıcılarıdır, bununla da mədəniyyət sosial həmrəylik yaratmış olur. Hər bir cəmiyyətin mədəni sərvəti vardır. Mədəni sərvəti maddi və mənəvi olaraq iki yerə bölmək olar. Maddi mədəniyyət insan tərəfindən yaradılmış hesab olunur. Həyatın təbii və sosial şəraitinə ən uyğun şəkildə uyğunlaşmağa imkan verən obyektlər gəlir: əmək və istehsal vasitələri, geyim, məişət əşyaları, rabitə vasitələri, insanın maddi fəaliyyətinin prosesi və nəticəsi olan hər şey.

Maddi mədəniyyətin elementləri müxtəlif ehtiyacları ödəmək üçün yaradılmışdır və buna görə də maddi dəyərlidir. Maddi mədəniyyətdən fərqli olaraq, mənəvi mədəniyyət əşyalarda təcəssüm olunmur. Mənəvi mədəniyyət maddi dəyərlərə deyil, daha çox ağıl, duyğu və hisslərə əsaslanır. Bu formalara elmi biliklər, dil, müəyyən edilmiş əxlaq qaydaları, inanclar, düşüncə tərzləri, qanunlar və bu kimi formalar. Bəzən təhsil və media fəaliyyətləri də bu kateqoriyaya aiddir. Mənəvi mədəniyyət məzmununa əsasən, dil vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülür. Bir millətin mədəni fakturasının formalaşmasına töhfə verən ən mühüm mənəvi mədəniyyət üsullərindən biri atalar sözləridir (4, s. 56).

Atalar sözləri dünyanın bütün dillərində mövcuddur. Atalar sözləri ilə əlaqədar Türk Dünyasının ən zəngin qaynağı XI əsrdə Mahmud Qaşqari tərəfindən yazılmış “Divan-ü Lügat’it Türk” adlı əsərdir.

Atalar sözləri insanların həyat təcrübəsinin məntiqi ümumiləşdirilməsindən daha çox hissi yaşantılarının obrazlı ifadəsi kimi təcəssüm olunur. Müxtəlif xalqlara mənsub olduğundan da fərqli mədəniyyət daşıyıcıları kimi özünəməxsus fərqli və universal xüsusiyyətləri mövcuddur. Bütün xalqların atalar sözlərinə baxdığımızda, bütün mövzularda eyni miqdarda atalar sözü görmürük, çünki xalq şəcərəsində bəzi mövzular həyatı əhəmiyyət kəsb edir, digəri isə az əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn, Afrika yerliləri əksərən çöllərdə, meşələrdə yaşadıklarından öz gündəlik həyatları ilə uyğunlaşan atalar sözlərindən istifadə edirlər. Şərqi Afrikada, Gannada yaşayan ashanti qəbiləsinin istifadə etdiyi atalar sözündə öz həyat tərzlərinin necə kodlaşdığını görmək mümkündür. Do not call the forest that shelters you in the jungle – sizi qoruyan meşəyə cəngəllik deməyin. Sizə qayğı göstərən kimsəni təhqir etməyin mənasını daşıyır.

Çoxşaxəli mental göstərici kimi fəaliyyət göstərən mədəniyyət anlayışlar həm etnomədəni irsi və müxtəlifliyini həm də mentalitetin və milli xarakterin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən paremiyalari təhlil edir. Xalq mədəniyyəti cəmiyyətin mədəni varlığının mühüm ölçüsünü təşkil edir. Xalq mədəniyyəti müəyyən mühitdə formalaşır və mövcudluğunu davam etdirir.

Ortaq birliklərin məhsulu olan xalq mədəniyyəti birliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Xalqların geniş coğrafiyada yayılması və müxtəlif dövlətlər kimi mövcud olmalarına görə, mədəni fərqlərin ortaya çıxmasından daha təbii bir şey yoxdur. Axı eyni ölkənin daxilində, eyni dildə danışan insanlar arasında belə, bölgədən bölgəyə fərqlər görünə bilər. Atalar sözləri aşağıdakı qruplara bölünür: Universal atalar sözləri – Dünyanın mədəniyyət baxımından bir-biri ilə əlaqəsi olmayan hissələrinin atalar sözlərini müqayisə etdikdə nəinki eyni əsas fikrə, həm də ifadə formasına malik olan bir neçə atalar sözləri tapılır, yəni söz də eynidir və ya çox oxşardır.

Bunlar əsasən sadə müşahidələrin sadə ifadələri və ya sadə etik anlayışlardır, lakin sadə müşahidələrin bütün ifadələri hər dildə atalar sözünə çevrilmir; Lokal atalar sözləri - Mədəni cəhətdən əlaqəli bölgələrdə istifadə olunur. Yerli atalar sözləri ilə yanaşı bir çox alınma atalar sözləri də görünür. Onların əhəmiyyətli bir hissəsini regionun keçmişinin klassik ədəbiyyatına, Avropada yunan-Roma klassiklərinə, Uzaq Şərqdə isə Sanskrit və Türk klassiklərinə aid etmək olar: Yerli atalar sözləri - Mədəni bölgədə tez-tez daxili fərqlər meydana çıxır, (məsələn, Quran, İncil və ya Konfutsi Analekləri) hər dildə eyni dərəcədə atalar sözləri mənbəyi kimi qəbul edilmir. Coğrafi yaxınlıq həm də başqa bir ümumi yerli atalar sözünün yaranmasına səbəb olur. Bu mülahizələr bir neçə Avropa və Uzaq Şərq dillərində, ingilis və türk dillərində təsvir edilmişdir. Atalar sözləri həmişə milli dillərin ən canlı və eyni zamanda ən sabit hissəsi olub, görkəmli mütəfəkkirlərin deyim və aforizmləri ilə rəqabətə davamlı olub. Atalar sözlərində aforizmlərə nisbətən milli təfəkkürün mənzərəliliyi, onların milli xarakter xüsusiyyətləri daha qabarıq ifadə olunur və ən əsasda atalar sözlərinin yaradıcısı xalqdır. Atalar sözləri qısa, lakin dərin mənalı folklor nümunəsidir. Onlar sosial və ideal funksiyaları ilə insanların dünyagörüşünü ifadə edirlər. Atalar sözləri tarixi inkişafın və xalqın mədəniyyətinin müəyyən xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Atalar sözlərinin semantik sferası çox genişdir və onları məhdudlaşdırıla bilməz. Bəzi atalar sözləri forma və dil müxtəlifliyinə baxmayaraq mənaca oxşardır.

Çox vaxt ümumi insan təcrübələrini və təbiət qanununu əks etdirdiyinə görə universaldır,

eyni mesajı müxtəlif mədəniyyətlərdəki atalar sözlərində tapmaq olar. Eyni zamanda, onlar da spesifikdirlər. Hər bir mədəniyyətin həmin mədəniyyətə xas olan xüsusiyyətləri öyrətmək üçün istifadə etdiyi çoxsaylı atalar sözləri mövcuddur. Müxtəlif mədəniyyətlərin atalar sözlərində fərqli dəyərlər ifadə oluna bilər. Mədəni cəhətdən qiymətləndirilən elementlər hamı tərəfindən qəbul edilən struktura uyğundur. Bu cür elementlər həyatı, əxlaqı, adət-ənənələri canlı və konkret şəkildə əks etdirir.

Atalar sözləri mənşəyinə görə milli və alınma olaraq iki qrupa bölünürlər. Gəldikləri fonların müxtəlifliyi əslində mədəniyyətlərinin müxtəlifliyi deməkdir. Latın dilindən gələn fona malik atalar sözləri ilə qədim türk dil ailəsinin atalar sözləri mədəniyyət prinsipindən fərqlənələr də bəzi hallarda eyni semantik sahəyə xas ortaq atalar sözləri də mövcuddur. Atalar sözləri mədəniyyət prinsipindən bir çox halda fərqlənsə də, bəzi hallarda oxşarda ola bilər. Buna misal olaraq, “Susmaq gümüşdürsə, danışmaq qızıl” atalar sözünü göstərmək olar. 1932-ci ildə Richard Jente “gümüş” və “qızıl” atalar sözünü “Şərqi mənşəli” kimi təsvir etmişdir. Rəğib əl-İsfahani və 9-cu əsr yazıçısı Əl-Cahiz yazırdı ki, “nitq gümüşdən olsaydı, sükut da qızıldan olardı” (1, s. 244).

“Gümüş” və “qızıl” atalar sözü İslam İspaniyasında da tanınırdı, burada XI əsrdə İbn Ha tərəfindən qeyd edilmişdir. Türk dillərinə məxsus qədimi ədəbiyyat nümunələrində də bu atalar sözlərinə rast gəlmək mümkündür. Nəzərə alsaq ki, atalar sözlərini fərqləndirən və birləşdirən amillərdən biri də dindir. Hər dində sükut, səbr anlayışları yüksək qiymətləndirilir. Ona görə demək olar ki hər dildə bu atalar sözünün ekvivalentinə rast gəlmək mümkündür. Bu atalar sözü sükutun əvəzsiz bir hədiyyə olduğunu ifadə edir.

Çox vaxt söhbət zamanı bəzi insanlar dayanmadan danışır və demək olar ki, dəyərli heç nə demirlər. Onlar heç dərk etməzlər ki, insanlar, zehinlərində baş verənləri qiymətləndirmək üçün sükuta ehtiyac duyurlar. Ünsiyyətin dəyərli keyfiyyətlərindən biri yaxşı dinləyici olmaq bacarığıdır. Başqalarını dinləmək bir sənətdir. Təəssüf ki, bəzən insanlar başqasının dayanmasını gözləyirlər ki, öz hissəsinə başlaya bilsinlər. Susmaq başqasının düşüncələrinə, ehtiyaclarına və problemlərinə həssas olmaqdır. Atalar sözünün hind-Avropa dil ailəsinə məxsus bəzi dillərdə olan qarşılığı:

İngilis dilində: Speech is silver, silence is golden.

Alman dilində: Reden ist Silber, aber Schweigen ist Gold.

Rus dilində: Слово серебро а молчание золото.

Fransız dilində: La parole est d'argent, le silence est d'or.

Türk dil ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dilində “Susmaq gümüşdürsə, danışmaq qızıl” atalar sözünün türk dil ailəsinə mənsub digər türk dillərindəki qarşılığı belədir:

Balkan dilində: Söz gümüş isə sükut altındır.

Başqırd dilində: Aytkan huzin kömөş bulha, tik toravan altın.

Bulqar dilində: Söz gümüş isə sükut altındır.

Qaqauz dilində: Söz gümüşse susmak altındır.

Xakas dilində: Sös kümüs, çe hıyga söz altın poladır.

Qaraçay dilində: Söz kümüş, sükunet altın.

Qaşqay dilində: Sakıt olan sağın olur.

Qazax dilində: Az söz altın, köp söz kümis.

Qırğız dilində: Köp söz kömir, az söz altın.

Qıpçak dilində: Sükut yaxşıraql s ylemekten.
 Kumuk dilində: S ylemek gümüş bulsa, s ylemek turmaq altın.
 Nogay dilində: Az söz altın, k p söz k mis.
 Osmanlı dilində: Söz gümüş ise sükut altındır.
 Özbək dilində: G pni kam s zla, iřini k p k zla.
 Tatar dilində: S zin k miř bulsa, tik toruvın altın
 Türkmen dilində: Geplemezlik altın, altın s z ni yařırma.
 Uyğur dilində: K p söz k m ş bolsa, az söz altın (1, s. 300).

 nsiyy td  danıřmaqdan sa dinl m yin əhəmiyyətini ifadə etmək  c n istifadə olunan “İki dəfə dinl , bir dəfə də” və “Az de, çox dinl ” atalar sözləri ilə eyni məna dařıyır. Bu atalar sözləri də xalqlar arasında eyni məna kimi istifadə olunur. Atalar sözlərinin ortaql nöqtəsi ondan ibarətdir ki, ünsiyyətdə danıřmaqdan çox dinləmək vacibdir. Bu qəbildən olan atalar sözlərində susmağın mahiyyətini vurğulamaql  c n müxtəlif üsullarla ifadə edildiyini görmək olar. Sağlam ünsiyyətdə həmsöhbəti diqqətlə dinl m nin vacibliyi vurğulanır. Tez-tez uřaqların təlim-tərbiyəsində və ictimai yerlərdə məsləhətlər verməkdə, müsbət insani keyfiyyət kimi istifadə olunur.

Məqalənin aktualıđı. Müasir dövrdə linqvistlərin daha sıx qarřılařdıđı problemlərdən biri müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus atalar sözlərinin semantik və linqvokulturoloji cəhətdən arařdırılmasıdır. Bu arařdırmalar linqvokulturologiyanın, sosiopsixologiyanın, etnokulturologiyanın qarřısında duran əsas vəzifələrdən olaraq günümüzədək  z aktualıđın qorumaqladır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə iki dil ailəsinə məxsus dil qruplarına aid atalar sözləri həm semantik həm də linqvokulturoloji aspektdən qarřılıqlı ř kild  arařdırılmış, nümunələr vasitəsi ilə qarřıya qoyulan məqsədlər aydınlařdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalədən müxtəlif sistemli dillərdəki atalar sözlərini semantik və linqvokulturoloji aspektdən arařdıran zaman, paremioloji mühazirələrdə istifadə edilə bilər.

 d biyyat

1. Bekirođlu O. T rk e atas zlerinde iletiřim olgusunun izleri ve sosyo kültürel  ıkarımları. Milli Folklor. Ankara, 2014.
2. Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və Təhsil, 2014.
3.  obanođlu  . Türk dünyası ortak atas zleri s zl đ . Atatürk Kültür Merkezi Yayını. Ankara, 2004.
4. Deutscher G. Through the Language Glass: Why the World Looks Different in Other Languages. Cambridge, 2011.
5. Frantiřek  erm k. Lexical and semantic aspects of proverb. Charles University, 2019.
6. Maslova B. A. Лингвокультурология. М., 2001.
7. Мокиенко В. М. В глубь поговорки: рассказы о происхождении крылатых слов и образных выражений. М., 2007.
8. Palmer G. Towards a theory of cultural linguistics. Texas, 1996.

A.Ш. Афшари

Лингвокультурные особенности пословиц в разных систематических языках, принадлежащих к одному семантическому полю

Резюме

Пословицы — это пример короткого, но содержательного фольклора. Они выражают мировоззрение людей с их социальными и идеальными функциями. Пословицы содержат определенные особенности исторического развития и культуры народа, описывают все стороны жизни людей. Несмотря на языковые и культурные различия или сходства, их роль одинакова.

A.Sh. Afshari

Linguacultural features of proverbs in different systematic languages belonging to the same semantic field

Summary

Proverbs are short but deeply meaningful an example of folklore. They express people's worldview with their social and ideal functions. Proverbs contain certain features of historical development and culture of the people, describe every aspect of people's lives. Despite the linguistic and cultural differences or similarities, their role is the same.

Redaksiyaya daxil olub: 23.11.2021